

О. В. Артеменко,

аспірант кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою, Національна академія державного управління при Президентові України

Державна політика природокористування: теоретико-методологічний аспект

У статті досліджено теоретико-методологічні аспекти державної політики природокористування, проаналізовано генезис, трансформацію і сучасне розуміння сутності та змісту дефініції поняття “природокористування” у безпековому контексті. Розглянуто класифікацію безпеки природокористування у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Запропоновано систему державного регулювання природоохоронної діяльності, її основні механізми, фактори та рівні впливу на суспільство. Визначено основні загальні і поточні тенденції в системі регулювання природоохоронної діяльності в Україні, основні властивості системи природоохоронної діяльності, пов’язані з її цілями та функціями, структурою, ресурсами та особливостями взаємодії з навколишнім середовищем. *Ключові слова:* державна політика природокористування, екологічна безпека, загрози національній безпеці, природо-охоронна діяльність, система державного регулювання природокористування.

This article investigates the theoretical and methodological aspects of public policy, nature, genesis, transformation and advanced understanding of the nature and content of the definition of nature in the security context. The classification of nature’s security in the domestic and foreign scientific literature is considered. The system of state environmental control, its basic mechanisms, factors and levels of impact on society is offered. The basic general and current trends in the system of environmental control in Ukraine are defined. The basic properties of the system of environmental activities related to its objectives and functions, structure, resources and features of the interaction with the environment are formulated.

Key words: state policy of nature, environmental security, threats to national security, environmental activity, state environmental management system.

В статье исследованы теоретико-методологические аспекты государственной политики природопользования, проанализированы генезис, трансформация и современное понимание сущности и содержания дефиниции понятия “природопользование” в контексте безопасности. Рассмотрена классификация безопасности природопользования в отечественной и зарубежной научной литературе. Предложена система государственного регулирования природоохранной деятельности, ее основные механизмы, факторы и уровни влияния на общество. Определены основные общие и текущие тенденции в системе регулирования природоохранной деятельности в Украине, основные свойства системы природоохранной деятельности, связанные с ее целями и функциями, структурой, ресурсами и особенностями взаимодействия с окружающей средой.

Ключевые слова: государственная политика природопользования, экологическая безопасность, угрозы национальной безопасности, природоохранная деятельность, система государственного регулирования природопользования.

Постановка проблеми. Природокористування є важливим аспектом проблеми взаємодії природи та суспільства. Характер природокористування змінюється з розвитком суспільних формацій і перебуває в тісному взаємозв'язку з рівнем розвитку науки та техніки. В умовах науково-технічної революції взаємодія між природою та суспільством значно ускладнилася у зв'язку зі зростанням потреб суспільства в природних ресурсах, інтенсивністю і характером впливу людини на природне середовище. Це приводить до еколого-небезпечної ситуації в окремих регіонах та становить загрозу для життя населення цих регіонів.

Українська наука у сфері природокористування є проблемноорієнтованою. Останнє спричинене кризою, що стала не тільки обов'язковим атрибутом аналітичних оглядів та прогнозів, а й універсальним способом виправдання.

Сьогодні серед актуальних тем дослідження – фінансові, економічні, соціальні аспекти екологічної кризи, питання щодо еволюційності та системності. Втім, поза увагою науковців залишився екологічний аспект у контексті національної безпеки. Можна констатувати, що проблеми охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів знову відійшли на задній план.

Якщо сприймати кризу не тільки як процес переростання суперечностей у конфлікт, а як спосіб їх розв'язання, поштовх до пошуку нових ідей та шляхів вирішення проблем, то саме сьогодні

найбільшої актуальності набувають дослідження, спрямовані на розроблення нових підходів, розвитку інноваційних теорій, методик, технологій, втілення в життя новітніх управлінських, організаційних та інших ідей. Це повною мірою стосується державної політики природокористування з огляду на необхідність забезпечення національної безпеки як такої, що має широкий спектр невирішених проблем.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Важливість питань природокористування залишається незмінною протягом останніх десятиліть. Вважаємо, що вони є актуальними з часів, коли видатні вчені В.І.Вернадський, Е.Леруа, І.Р.Пригожин, Н.Ф.Реймерс, С.Г.Струмилін, П.Т. де Шарден та ін. довели, що існує незалежний від волі людини нерозривний зв'язок між людством і навколишнім середовищем.

Дослідженню різних аспектів природоохоронної діяльності, в тому числі і в контексті національної безпеки, присвячено праці вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, вирішення згаданих питань на державному рівні розглядається в роботах Б.М.Данилишина, М.І.Долішнього, В.Я.Шевчука, на регіональному – З.В.Герасимчук, В.С.Кравців, С.К.Харічкова; питанням нормативно-правового характеру присвячено дослідження Н.Р.Малишевої, О.Л.Хилько, Ю.С.Шемшученка, управлінського – Т.П.Галушкіної, А.А.Садекова, О.М.Тедішенка та ін. Методологічно-філософські підходи до дослідження питань природокористування та екологічної безпеки висвітлені в працях В.І.Вернадського, О.І.Генісаретського, Г.П.Щедровицького, Д.Я.Кучми, Н.М.Клименко.

За напрямками дослідження безпеки природокористування можна класифікувати так:

– основи і принципи формування ефективної системи природокористування та екологічнобезпечної практики ресурсокористування закладено в працях О.Ф.Балацького, С.М.Бобильова, Р. де Грута, А.О.Гусєва, С.І.Дорогунцова, А.Андреса, П.Г.Олдака, І.М.Потравного, М.Ф.Реймерса, Т.С.Хачатурова та ін.;

– теоретико-практичні аспекти економічної оцінки природних ресурсів та природно-ресурсного потенціалу, ефективності їх використання як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні висвітлені в працях І.К.Бистрякова, Б.В.Буркинського, О.О.Веклич, Є.В.Хлобистова та ін.;

– розвиток інституціонального забезпечення процедур природокористування та організаційно-економічного механізму природокористування, питання узгодженості завдань соціально-еко-

номічного розвитку із екологічними інтересами суспільства розглядаються в працях Б.М.Данилишина, Донелли і Денніса Медо-уз, М.А.Хвесика та ін.

Утім, деякі аспекти досліджуваної проблеми залишаються ще недостатньо висвітленими, зокрема ті, що пов'язані з оцінкою стану безпеки, плануванням та прогнозуванням у процесі природоохоронної діяльності та природокористування в умовах, що постійно змінюються та ускладнюються.

Формулювання мети дослідження. Метою дослідження є з'ясування теоретичних і методологічних підходів до формування державної політики природокористування, побудови системи регулювання природоохоронної діяльності. Поставлені завдання передбачають конкретизацію сучасного розуміння природокористування в безпековому контексті, уточнення змісту системи державного регулювання природоохоронної діяльності.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Під терміном “природокористування”, який є одним із найпоширеніших у сучасній літературі, розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі, тобто сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і заходів щодо його збереження. Тут виокремлюють три аспекти: а) видобуток і переробку природних ресурсів та їх відтворення; б) використання та охорону природного середовища; в) відновлення екологічної рівноваги природних систем.

Уперше термін “природокористування” було запропоновано російським екологом Ю.М.Куражковським у 1959 р. За його визначенням, природокористування – це регулювання усіх типів використання природних ресурсів для господарства та охорони здоров'я [7].

М.Ф.Реймерс визначає природокористування як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу й заходів щодо його збереження (видобуток і переробка природних мінеральних та біологічних ресурсів, їх відновлення, охорона природних умов життя, природних систем тощо) [12].

У широкому розумінні виділяють раціональне та нераціональне природокористування, хоча зазвичай мається на увазі просто природокористування як раціональний процес та виокремлюється його нераціональна складова. Виходячи з наведених дефініцій можна зробити кілька узагальнень щодо розуміння та сутності природокористування:

– природокористування є процесом антропоцентричним, адже не виникає питання про те, хто використовує природу, звідки

впливає його споконвічна орієнтація на інтереси людства або окремих його груп [6]. Отже, в широкому розумінні це процес задоволення потреб суспільства шляхом використання природних ресурсів;

– передбачається, що суспільству притаманна оптимізація діяльності, тому природокористування є раціональним за визначенням, тобто людина прагне до оптимального, на її погляд, використання природних ресурсів. Раціональне природокористування – це система, за якої досить повно використовуються природні ресурси, забезпечується їх відновлення, повне та багаторазове застосування відходів виробництва, мінімально можливе забруднення довкілля;

– нераціональність природокористування є втіленням закону єдності та боротьби протилежностей [15, с. 245–247], тобто існування нераціонального ставлення до природокористування – це логічний та природний процес, який є основою для існування раціонального природокористування.

Нераціональне природокористування – це система, за якою великих кількостях та неповно використовуються легкодоступні природні ресурси, утворюється велика кількість невикористаних відходів, характерне значне забруднення довкілля. З цього випливає відносність характеристик раціональності і нераціональності природокористування, їх залежність від техніко-технологічного та соціально-економічного розвитку [14, с. 124–156].

На нашу думку, більш повно зміст поняття “природокористування” розкрито у такому визначенні: природокористування (англ. natural resource management), за В.С.Білецьким [8], – це сфера виробничої та наукової діяльності, вся сукупність засобів, які застосовує суспільство для комплексного вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорони природного середовища та природних ресурсів з метою розвитку продуктивних сил, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини, сукупність усіх впливів людства на природу, яка включає заходи з її освоєння, перетворення і охорони. Вважаючи вдалим тлумачення цього поняття, все ж додамо до нього державницький аспект, який полягає у концептуальних підходах до державної політики збалансованого природокористування в контексті пріоритетних складових національної безпеки, зокрема екологічної, економічної та соціальної.

Природокористування поділяється на такі види: промислове (в тому числі гірничо-промислове), сільськогосподарське, рекреаційне.

За характером використання природних ресурсів розрізняють: земле-, водо-, лісокористування, використання мінеральних ресурсів, інші види природокористування.

Крім того, важливого значення в сучасних умовах набуває комплексний підхід до природокористування, зокрема комплексно-територіальний, що включає вирішення глобальних, міждержавних, державних, локальних та інших проблем.

За об'єктом дослідження безпеку природокористування у вітчизняній та зарубіжній науковій думці можна класифікувати на такі, що пов'язані:

- з вивченням впливу забруднення навколишнього природного середовища на екологічну ситуацію в державі у цілому;
- з вивченням взаємозв'язків у вигляді “природа – людина – безпека”;
- з управлінням оздоровленням довкілля;
- з розвитком ноосферного вчення В.Вернадського та проблемами економіки природокористування [1; 3; 11; 16].

В українській науковій літературі сфера природокористування класифікується відповідно до об'єкта дослідження, тому в рамках статті не вважаємо за доцільне розробляти власну класифікацію.

Важливим висновком з огляду на дослідження у цій галузі вважаємо гнучкість та інноваційну спрямованість сучасної науки, що органічно поєднує в собі еволюційні трансформації під впливом власного розвитку, досягнень світової наукової спільноти, політичних імперативів розвитку тощо.

В основу державної політики природокористування має бути покладено принцип раціонального, відновлюваного, безпечного використання природних ресурсів, а також збалансоване теоретико-методологічне обґрунтування специфіки державного регулювання природокористування.

Перш ніж здійснювати аналіз основних сфер використання теорії раціонального природокористування, визначення її місця в економіці та екології природокористування, слід з'ясувати, що розуміється під системою регулювання природоохоронної діяльності, та якими є перед-умови для пошуку нових теоретико-методологічних підходів.

Отже, під системою регулювання природоохоронної діяльності розуміється складна багаторівнева система (залежна від зовнішнього середовища), що має параметри входу, виходу та складний взаємозв'язок між елементами/підсистемами, що є її елементами. Ця система є продуктом діяльності людини,

динамічною та за-звичай сталою, втім, деякі її елементи або підсистеми можуть мати тимчасовий характер (основні механізми, рівні та фактори впливу системи природоохоронної діяльності наведені на рисунку).

Концептуальний вигляд системи державного регулювання природоохоронної діяльності

Концептуально ця система регулювання природоохоронної діяльності полягає в тому, що її складність зумовлює існування кількох підходів до її організації, в основу яких можуть бути покладені різні комбінації рівнів впливу, факторів та механізмів. Утім, вибір будь-якої концепції організації природоохоронної діяльності має базуватися на особливостях менталітету, існуючій системі господарювання з урахуванням безпеки для всього живого, у тому числі і людей, та вимогах і потребах сьогодення. Багаторівневість системи та складність прямих і зворотних зв'язків між елементами зумовлює її складність аналізу системи, планування діяльності, контролю. Тенденція до ускладнення та збільшення кількості факторів та механізмів впливу, зокрема тих, що виникають ззовні, вимагає вдосконалення існуючих та пошуку нових теоретико-методологічних підходів до регулювання природоохоронної діяльності, адже безпековий аспект проблеми природокористування ґрунтується насамперед на зваженій політиці держави щодо охорони природного ресурсу планети в цілому.

Більш детальний аналіз ситуації в контексті впливу на систему регулювання природоохоронної діяльності в Україні дає змогу виділити такі основні тенденції:

поточні, що пов'язані:

– зі стрімким розвитком кризової ситуації в економіці, яка триває й донині, до якої додався і фактор політичного протистояння, що не сприяє уповільненню темпів зростання кризових явищ (тепер вже не лише економічних), а лише загострює проблему безпеки як для суспільства, окремої особи, так і для держави в цілому;

– з нестабільною політичною ситуацією, що, зокрема, позначається як на офіційному, так і на неофіційному рейтингу впливовості міністерств, у тому числі і Міністерство екології та природних ресурсів України, що є головним органом у системі органів виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів [10] і займає далеко не лідируючу позицію;

– з різким зниженням інтересу суспільства до екологічних проблем, у тому числі і глобальних. За восьмирівневою моделлю В.Франкена [17, с. 75–82], людина відповідальна за: 1) саму себе (егоцентризм); 2) своїх близьких (непотизм – мораль роду); 3) далеких у своїй країні (націоналізм); 4) сучасне людство як спільноту людей, близьких і далеких (антропоцентризм сучасників); 5) людство як таке, зокрема попередні та прийдешні покоління (антро-поцентризм загалом); 6) тварин (мамалізм); 7) живих істот (біо-центризм); 8) світ як цілісність (фізіоцентризм). Це означає, що нинішнє загострення ситуації, а також політичне спекулятивне акцентування уваги на особистих проблемах висуває на перший план проблеми першого і другого рівнів, останнє призводить до істотного зниження уваги та активності громадськості щодо розв'язання екологічних проблем;

стратегічні (загальні), що є наслідком розвитку останніх десятиліть:

– за будь-яких з передбачуваних аналітиками сценаріїв [4; 5; 9] світовий розвиток супроводжуватиметься подальшим розширенням країн на багаті та бідні. З огляду на це триватиме експансія “брудних” еколого-небезпечних виробництв у бідні або політично слабкі країни. Тому загальний рівень забруднення не зменшиться, зміниться лише його територіальний розподіл;

– розвиток нових технологій, зокрема нових видів палива та енергії, призведе до появи принципово інших джерел, форм та видів забруднення. Наразі недостатньо вивчені наслідки їх впливу на людину, не проводилися дослідження найбільш небезпечних

джерел забруднення та їх видів, особливостей їх впливу на довкілля і людину, не розроблена система моніторингу та контролю;

– нові технології, продукти, методи господарювання призведуть до появи нових видів відходів, які будуть накопичуватись паралельно з уже існуючими. Проте наразі увагу сконцентровано на розробленні нових матеріалів, сполук, палив тощо, що пов'язане з відставанням у розвитку технологій з утилізації та переробки відходів;

– подальше збільшення чисельності населення Землі зумовлює зростання споживання й виробництва, енергії та нових територій, що разом призводить до зміни або знищення навколишнього середовища.

Якщо до цього концептуально досліджувалася система регулювання природоохоронної діяльності у площині “вхід – система – вихід”, то тепер варто зосередити увагу на ще одному вимірі, що можна розглядати як іншу площину регулювання природоохоронної діяльності. Це механізми та фактори впливу, що зумовлюють функціонування системи. Зауважимо, що в концептуальній схемі виокремлено основні, на наш погляд, механізми та фактори, які можуть конкретизуватися залежно від цілей і завдань окремого дослідження.

Проте існує кілька закономірностей, що діятимуть на всіх рівнях конкретизації, а саме:

– сила дії факторів впливу на природоохоронну діяльність залежить від рівня, на якому вона здійснюється. Чим більш локальний рівень реалізації, тим конкретнішим має бути вплив: найбільш ефективним є економічний вплив, а найменш ефективним – міжнародний;

– найбільш прямолінійні механізми, або механізми безпосередньої дії (фіскальні, заборонні тощо), є впливовими на нижніх рівнях, а опосередковані – на рівні держави та суспільства;

– для кожного рівня можна підібрати свій уніфікований набір механізмів та факторів впливу, який буде основою для розробки програми дії.

Виходячи із викладеного можна виокремити основні групи характеристик системи природоохоронної діяльності, пов'язані:

1) із цілями та функціями:

– синергійність – односпрямованість дій підсистем (фінансової, нормативної, правової та ін.), що підвищує ефективність функціонування системи природоохоронної діяльності;

– пріоритетність інтересів системи природоохоронної системи вищого порядку над інтересами її підсистем, тобто ієрархі-

зація цілей і загальна спрямованість на вирішення спільних проблем раціоналізації природокористування на всіх рівнях;

– емерджентність, тобто навіть за умов роботи для досягнення спільної мети цілі та функції компонентів системи природоохоронної діяльності не завжди збігаються з метою або функціями загальної системи природоохоронної діяльності (наприклад метою природоохоронної діяльності в маленькому містечку може бути побудова нової туристичної бази в рамках природоохоронного кластера, тоді як на рівні країни це може бути стабілізація розвитку туристичної галузі);

– мультиплікативність – і позитивним, і негативним ефектам функціонування компонентів природоохоронної системи притаманна властивість множення, а не додавання (тобто незначні негативні екологічні наслідки на локальному рівні обертаються значними збитками і втратами на державному й глобальному рівнях і водночас навіть невеликі локальні досягнення щодо екологічної безпеки, охорони довкілля тощо є основою для суттєвого покращення екологічної ситуації на великих територіях);

2) зі структурою:

– цілісність – тобто первинність цілого відносно частин, пріоритет побудови та розвитку державної системи природоохоронної діяльності над розвитком розрізнених локальних програм;

– неадитивність – неможливість звести властивості державної (глобальної) системи природоохоронної діяльності до сум властивостей її частин (є наслідком синергійності та мультиплікативності систем);

– структурованість – можливість декомпозиції системи природоохоронної діяльності на компоненти та встановлення зв'язків між ними (дає змогу вирішувати складні завдання природоохоронної діяльності шляхом розв'язання комплексу незначних проблем через закріплення цілей, завдань, критеріїв їх досягнення і відповідних цифрових показників за структурними елементами різних ієрархічних рівнів);

– ієрархічність – можливість розглядати кожен елемент системи природоохоронної діяльності як систему (підсистему) більш глобальної системи;

3) з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем:

– комунікативність – існування тісної та розгалуженої системи комунікації із зовнішнім та внутрішнім середовищем;

– взаємозалежність системи природоохоронної діяльності і зовнішнього середовища;

– адаптивність – прагнення до пристосування, зокрема адаптація параметрів системи природоохоронної діяльності до зовнішнього середовища (створення нових або приєднання до вже чинних угод, уведення нових обмежень чи вимог до окремих видів діяльності або продукції тощо);

– надійність – функціонування системи в разі виходу з ладу однієї з її компонент протягом певного часу, тобто здатність забезпечити функціонування системи природоохоронної діяльності за умов тимчасової неефективності або неможливості застосування її фінансової, політичної чи інших складових.

Існують і інші характеристики системи природоохоронної діяльності, які включають:

– інтегративність – наявність системоутворюючих та системозберігаючих факторів (стосовно системи природоохоронної діяльності це, передусім, чинники інституційного середовища);

– спадковість – у разі функціонування системи природоохоронної діяльності це його незалежність (відносна) від зміни влади, системи управління тощо;

– порядок – передбачуваність стану системи;

– розвиток – спрямовані, закономірні зміни та розвиток системи; самоорганізація або еквіфінальність – здатність системи природоохоронної діяльності досягати результатів завдяки внутрішній організації незалежно від вихідних умов.

Таким чином, еволюція сутнісного наповнення раціональності та нераціональності природокористування відбувається разом з розвитком людства. Баланс між двома частинами природокористування – раціональною та нераціональною – досягається шляхом здійснення збалансованої державної політики природокористування та природоохоронної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасний стан державної політики природокористування характеризується неможливістю змінити ситуацію щодо використання та відновлення природних ресурсів у процесі природокористування, вимагає пошуку нових теоретико-методологічних підходів до її організації з урахуванням розглянутих особливостей та проблем безпечного природокористування. Це передбачає прогнозування, планування та контроль показників системи регулювання природоохоронної діяльності, що дасть змогу дістати уявлення про систему в цілому, виявити її основні вади та запропонувати нове концептуальне бачення вирішення згаданих вище проблем. У цьому полягатимуть перспективи подальших досліджень для формування та вдосконалення концептуальних засад державної політики природокори-

ствання в контексті національної безпеки в цілому та її складової – екологічної безпеки зокрема.

Список використаних джерел

1. Герасимчук З. В. Екологічна політика у Волинській області: стан, проблеми, перспективи / З. В. Герасимчук, В. С. Кравців, Р. В. Мігас. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 320 с.

2. Добрянська Л. О. Стратегічний потенціал екологічної безпеки: технологія економічного зростання : [монографія] / Л. О. Добрянська, Л. В. Жарова, Є. В. Хлобистов ; за наук. ред. проф. Є. В. Хлобистова. – Львів : Укр. бестселер, 2012. – 284 с.

3. Долгих В. Н. Економіка природокористування і еколого-економічні проблеми / В. Н. Долгих // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 2. – С. 13–22.

4. Доповідь національної розвідувальної Ради США (Mapping the Global Future [Електронний ресурс] / Report of the National Intelligence Council's 2020 Projekt. – GPO, 2004. – Режим доступу : <http://www/foia.cia.gov/2020/2020.pdf>)

5. Доповідь Українського форуму “Безпека 2010” [Електронний ресурс]. – К. : Нац. центр з питань євроатлантичної інтеграції України. – Режим доступу : <http://www.nceai.gov.ua/217.553.1.0.1.0phtml>

6. Жарова Л. В. Регулювання природоохоронної діяльності: проблеми та пошук можливостей / Л. В. Жарова // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 3. – Т. 1. – С. 23–29.

7. Куражковский Ю. Н. Очерки природопользования / Ю. Н. Куражковский. – М. : Мысль, 1969. – 272 с.

8. Мала гірнича енциклопедія : в 3 т. / за ред. В. С. Білецького. – Донецьк : Схід. видавн. дім, 2004. – 752 с.

9. О прогнозах развития мира на 15 лет [Электронный ресурс]. – К. : Ин-т демограф. исслед. – Режим доступа : <http://demographia.net/o-prognozah-razvitiya-mira-na-15-let>

10. Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/index.php/about/structure/103-struktura-ministerstva>

11. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. А. Поповкін. – К. : Наук. думка, 1993. – 219 с.

12. Реймерс Н. Ф. Охрана природы и окружающей человека среды : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Просвещение, 1992. – 320 с.

13. Сабадаш В. В. Методологічні проблеми сучасної економіки / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2009. – 3. – Ч. 1. – С. 11–12.
14. Сорокин П. А. Социокультурная динамика / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Прогресс, 1992. – 429 с.
15. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
16. Хвесик М. А. Економічна оцінка природних ресурсів: основні методологічні підходи / А. М. Хвесик, Н. В. Хбагерська ; Рівнен. держ. техн. ун-т. – Рівне : [б. в.], 2000. – 192 с.
17. Frankena Williams. Philosophi of Edukation / W. Frankena. – New York : Macmillan, 1965. – 125 p.